

ОГРАНИЧЕЊЕ СЛОБОДЕ ВЕРОИСПОВЕСТИ У УСЛОВИМА ПАНДЕМИЈЕ: ПРИМЕР ЦРНЕ ГОРЕ¹

Владимир Ђурић*
Институт за ујоредно
право, Београд

Василије Марковић**
Правни факултет
Универзитет у Београду

Апстракт: Криза узрокована пандемијом COVID-19 отворила је бројне како здравствене, тако и друштвене недоумице. Аутори у раду настоје да дају одговор на једно, до сада ретко истраживано питање — остваривање слободе вероисповести у њеном колективном аспекту у условима пандемије. Уз ширу слику (ојравданости) секуријизације као државног одговора на новонасталу опасност, централна тачка рада остаје проблем у ком се додирују медицина, право и теологија. Одговор на питање да ли се у време *de facto* или *de iure* ванредног стања може ограничити слобода вероисповести и посебно њен колективни аспект, као и каква то ограничавајућа мера (не) треба да буде да би задовољила услов сразмерности у оквиру шестих пропорционалности, аутори ће понудити на примеру уређења овог питања у Црној Гори.

Кључне речи: слобода вероисповести, Евхаристија, епидемија, шестих пропорционалности, Црна Гора.

1. Здравствени и правнополитички контекст проблема

Крајем 2019. године појавила се пандемија вируса COVID 19 и до сада је забележна у преко 190 земаља у којима је било преко 16 хиљада смртних случајева.² Директор Светске здравствене организације је стога прогласио ову епидемију за јавно здравствену претњу од међународног значаја која се, по Међународним здравственим правилима из 2005. односи на изванредни догађај који може створити ризик по јавно

* vdjuric12@gmail.com.

** vasilije.markovic227@gmail.com.

¹ Садржина и аргументација рада заснована је на стању и предузетим мерама закључно са 31.3.2020. (ири. ауи.).

² „О Ковид-19 вирусу“, Министарство здравља РС, приступљено 25.3.2020. <https://covid19.rs/o-covid-19-virusu/>.

здравље за друге државе и који може захтевати координисану међународну реакцију.³ Овај „необичан епидемиолошки догађај“⁴ отворио је низ бројних питања која имају своју рефлексију и у домену права. Све државе у којима су регистровани случајеви COVID 19, а неке, попут Црне Горе (даље ЦГ), и пре саме појаве вируса, унутар својих граница реаговале су увођењем мера — различитих по правној природи, обиму и интензитету. Један од кључних критеријума на основу којег су доношене одлуке о предузетим мерама била је процена здравствено-политичке стратегије којом ће се епидемиолошка ситуација третирати.⁵

Пре разматрања места слободе вероисповести у оквиру нормативног одговора држава на изазов епидемије, неопходно је употпунити ширу слику правнополитичког контекста који се налази иза конкретних државних мера. Медицинска неизвесност праћена је бројним друштвеним недоумицама. Но, чини се да постоји једна филозофска претпоставка која се потврдила као тачна: Хобсов песимизам, колико год опор био, није сасвим неутемељен, штавише добио је нову, аутаркичну димензију.⁶ Ослањајући се на Хобсову лествицу вредности на којој самоодржање има примат над слободом,⁷ државе су, чини се без устезања, за проблем епидемије понудиле лек — теорију секуритизације. Она се труди да одговори на то „*како неко ишитање иосијаје безбедоносно?*“ а одговор нуди у раздвајању појмова политичког и безбедоносног.⁸ Једноставније речено, секуритизацијом

³ World Health Organization, *International Health Regulations (2005):Third Edition* (Geneva:WHO Press — World Health Organization, 2016), 9.

⁴ Божо Кнежевич, „Узајамно послушање медицине и богословља — суочавање са пандемијом COVID-19“, *Митрополија црногорско-приморска*, 21.3.2020. <https://mitropolija.com/2020/03/21/uzajamno-poslusanje-medicine-i-bogoslovlja-suocavanje-sa-pandemijom-covid-19/>.

⁵ Поједине земље су одлучиле да допусте брже ширење вируса како би се код већег броја људи развио имунитет, при чему мере које су увеле углавном не ограничавају људска права у знатнијем обиму. С друге стране, мере строге изолације препознате су као најефективнији начин спречавања ширења вируса што је за многе земље чији здравствени системи не би издржали скок епидемије (а ЦГ спада у ову групу) био једини начин да га „усторе“. Правна последица такве стратегије огледа се предузимању ванредних и строжијих мера ограничавања људских права и слобода (*прим. ауџ.*).

⁶ „По први пут у историји, чини се свет је у рату, сви против свих и то без савезништава“, пише у својој анализи Ђанлука ди Фео. У том смислу, ако је и појава коронавируса схватана као још једна потврда постојеће глобализације, остаје да се види како ће новопројављена аутаркија на њу утицати (*прим. ауџ.*). Gianluca di Feo, „Coronavirus tamponi da brescia a stati uniti“, *La Repubblica-Cronaca*, 19.3.2020. https://www.repubblica.it/cronaca/2020/03/19/news/coronavirus_tamponi_da_brescia_a_stati_uniti-251735473/.

⁷ Љубомир Тадић, *Филозофија права* (Београд: Службени гласник, 2006), 74.

⁸ Филип Ејдус, „Опасне везе-теорија секуритизације и шмитовско наслеђе“, *Без-*

се „једно ишћање из сфере којој припада у нормалним временима премешта у сферу сигурности“.⁹ Са појавом ове теорије, променио се и поглед на однос здравља и безбедности. УНДП извештај промовисао је појам „људске сигурности“, укључујући у њега и заштиту, између осталог, од заразних болести. Проблем заразних болести био је наведен као један од три приоритетна стуба када је у питању интеграција здравља у појам безбедности.¹⁰ Нема сумње да здравствени проблем, и прецизније ширење заразе може бити предмет трансфера из „редовно политичког у изванредно сигурносни“ домен.

Под ударом тог трансфера је и колективни аспект слободе вероисповести, нераскидиво повезан са слободом кретања и слободом окупљања. Тешко је пронаћи аргумент, посебно када су на талону људски животи, којим би се овакав приступ могао оспорити. Међутим, не би било разумно веровати да се иза секуратизације не вуче сенка која је расадник контроверзи када су у питању ограничења људских права. Ово стога што је „шанка граница између оправдане и неоправдане секуритизације. Свака власт склона је злоупотреби а велика власт у условима ванредним још и више“.¹¹ Ако социополитичка нуспојава епидемије буде мутација секуритизације у хиперсекуритизацију, онда ће иначе захтевно нијансирање између оправданог и неоправданог ограничавања слобода, бити додатно отежано. Ипак она танана гранична линија коју спомиње професор Јовић требала да остане иста. Реч је о ономе око чега се друштво као политичка заједница сачињена од мноштва дифузних и често супротстављених интереса окупља — Устав и начела изражена у њему.¹²

бедности зајадној Балкана, IV-13 (Април-Јун 2009): 11–12.

⁹ Дејан Јовић, „Политологија пандемије“, *Novosti (Srpsko narodno vijeće. Online)*, 18.3.2020., <https://www.portalnovosti.com/politologija-pandemije>.

¹⁰ Aline Leboeuf and Emma Broughton, *Securitization of Health and Environmental Issues: Process and Effects. A research outline* (Paris: IFRI, 2008), 8.

¹¹ Јовић, „Политологија пандемије“. Разлог за опрез постоји ако се има у виду да околности ванредног стања додатно убрзавају светске догађаје и да су мере које је предузела Италија заправо произвеле „аутентичну милитаризацију“. Giorgio Agamben, „L'invenzione di un'epidemia“, *Quodlibet*, 26.2.2020. <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>, а изузетно строге и ефикасне мере које је преузела „нулта држава“ НР Кина окарактерисане као „хиперсекуритизација... с тенденцијом глобалног ширења и уз опасност њиховог задржавања и након што узрок увођења престане“ Dionysios Stivas and Nicholas Ross Smit, „Coronavirus: China's attempts to contain the outbreak has given it new levels of state power“, *Academia.edu*, 11.3.2020. https://www.academia.edu/42205519/Coronavirus_China_s_attempts_to_contain_the_outbreak_has_given_it_new_levels_of_state_power.

¹² Јовић, „Политологија пандемије“.

2. Црквени контекст питања ограничења слободе вероисповести

Утицај мера (хипер)секуритизације одсликао се и у сегменту верске слободе и њеног колективног остваривања. Након увођења државних мера против епидемије уследило је оглашавање и бројних хришћанских цркава, како на нашим просторима, тако и у свету.¹³ У јавном дискурсу отворила се Пандорина кутија са питањем о улози, карактеру и начину причешћа у животу Цркве и њених чланова у условима пандемије. Поред неминовно супротстављених богословских аргумената, могуће одговоре на то питање карактерисао је и осврт на питање да ли се слобода вероисповести може ограничити у време ванредног стања и докле смеју сезати ограничавајуће мере. Овај рад ће, са правног становишта, понудити одговор на изложено питање, а са посебним освртом на Причешће и Литургију.¹⁴

¹³ Када су у питању Православне Цркве, ситуација није једнообразна. У Грузијској православној цркви се верски живот одвија несметано, уз позив на придржавање државних мера у растојању између верника Πατριарχείο Γεωργίας, „Δεν πλορούμε να απαγορεύσουμε στο κόσμο να μην έρθει στην Εκκλησία“, *Romfea. gr*, 25.3.2020. <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/36100-patriarxeio-georgias-den-mporoume-na-apagoreusoume-sto-kosmo-na-min-erthei-stin-ekklisia>. Цариградска патријаршија је до краја марта у потпуности обуставила сва богослужења. Српска Православна Црква позвала је на практиковање свих мера заштите које је Република Србија прописала, и уз налагање да богослужбени живот буде саображен мерама Владе РС о забрани окупљања за више од петоро лица на једном месту, уз касније Синодску допуну да ће се применити нова препорука Владе РС о одржавању обреда без присуства верника али уз јасно поновљен став да око прекида служења Литургије и причешћа верних не може бити разговора — Канцеларија СА Синода, „Саопштење за јавност СА Синода“, *Инфо-служба СПЦ*, 28.3.2020. <http://www.spc.rs/sr/saopshtenje-za-javnost-svetog-arhijerejskog-sinoda-5>.

¹⁴ О ставу о догматској канонској (не)утемељености (и) медицинског дејства причешћа, тј о проблему „исте кашичице“ у овом раду неће бити речи, из простог разлога што би писање о *par excellance* контроверзном богословском питању у правном тексту било препотентно. Више о томе у: Патријарх Павле Стојчевић, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере. Књига III* (Београд: Издавачки фонд СПЦ Архиепископије београдско-карловачке, 2010), 272–283, затим у полемичким текстовима Слободана Лукића и Владимира Латинковића на сајту *Teologija.net*, као и код: др Оливер Суботић, „О покушају смештања причешћа у епрувете“, *Појлеги.рс*, 30.3.2020. <http://www.pogledi.rs/forum/Thread-o-pokusaju-smestanja-svetog-pricesca-u-epruvete>, др Зоран Ђуровић, „Свети оци и епидемија“, *Видовдан*, 18.3.2020. <https://vidovdan.org/tradicija/zoran-djurovic-sveti-oci-i-epidemija/#comment-35320>, и „Догматско разматрање добијања вируса преко причешћа“, *Видовдан*, 26.3.2020. <https://vidovdan.org/aktuelno/zoran-djurovic-dogmatsko-razmatranje-mogucnosti-dobijanjanja-virusa-preko-pricesca/>. Од текстова на руском језику видети и Димитриј Готовкин „Коронавирус и причастије. Почему

2.1. Причешће као питање квалификације

Циљ осврта на аутентични, теолошки поглед на Причешће који следи је да помогне његовој правној квалификацији, тачније да лоцира место које овај верски чинима у сложеној анатомији права на слободу вероисповести.¹⁵ Најпре, треба поћи од дефиниције Причешћа према којој је то „... право и обавеза сваког ко је крштен и миропомазан. Центар хришћанског живота је Света Литургија на којој се верни причешћују телом и крвљу Христовом“.¹⁶ Колико год исказ прве реченице погодовао правничком начину изражавања, не може се само на њему зауставити, већ би се требало осврнути и на другу реченицу. Етимолошки корен грчке речи Литургија је „дело народа, општа ствар, јавна служба“,¹⁷ а адекватан еквивалент хеленском термину и у нашој речи — Причешће.¹⁸ Дакле, међусобно нераскидиво условљени појмови Литургија (на којој се савшава причешће) и Причешће (ког нема без Литургије) управљени су ка идентичном циљу, који је уједно и неопходан услов њиховог валидног одржавања, а то је — заједница.¹⁹ То упућује на недвосмислени закључак да се причешће и Литургија остварују при колективном аспекту слободе вероисповести и чине његов израз.

Поред суштинског значаја за остваривање колективног аспекта верске слободе, Евхаристија има и фундаирајући значај за њен индивидуални аспект сваког хришћанина понаособ.²⁰ Тај се значај огледа пре свега у томе што је Тајну Причешћа утемељио сам Христос позивом да сви пију из те Чаше у Његов спомен.²¹ Апостолски списи наводе да приче-

очишћење лжици ради каждого стало проблемой“, *Правмир*, 21.3.2020. <https://www.pravmir.ru/koronavirus-i-prichastie-pochemu-ochishhenie-lzhiczy-radi-kazhdogo-stalo-problemoj/> као и Рафаел Карелин „О модернистических взглядах на евхаристию“, *Karelin.ru*, приступљено: 25.3.2020. <http://karelin-r.ru/newstrs/106/1.html>.

¹⁵ На овакав екскурс подстакла нас је и позната максима да ко правно мисли, он у исто време квалификује (разна питања, *џрим. ауџ.*) — Natko Katičić, „Problem kvalifikacije u arbitražnom sudovanju“, u *Spoljnotrgovinska arbitraža. 2, Određivanje materijalnog prava pred arbitražom: Referati i diskusija sa Savetovanja održanog 18. i 19. decembra 1964*, ur. Borislav Blagojević (Београд: Spoljnotrgovinska arbitraža pri Saveznoj privrednoj komori, 1965), 91.

¹⁶ Димшо Перић, *Црквено љраво* (Београд: Правни факултет, 2006), 144.

¹⁷ Јован Србуљ, *ур., О Лиџурџији: зборник џексџова* (Београд: Тројеручица, 1997), 28.

¹⁸ Од глагола причестити се = присаједнити се, постати делом заједнице (*џрим. ауџ.*).

¹⁹ Трџбало би истаћи да додатну потврду овој тези пружа чињеница да се за ове међузависне појмове као синониман користи појам — Евхаристија (од грчке речи која означава захвалност). (*џрим. ауџ.*).

²⁰ Иако постоје аутори који истичу да је индивидуално причешћивање *contradictio in adiecto*, баш као и савшавање Литургије (и причешћа) без верника (*џрим. ауџ.*).

²¹ Мт. 26, 26–28.

шћујући се од „једног хлеба“ многи постају једно Тело Христово.²² Хришћанин је дакле *homo sacrae liturgiae*²³ Тајном Евхаристије условљене су све друге тајне у Цркви, јер „у њој задобијамо самог Бога а Бог се најсавршенијим јединством с нама сједињује, јер које би сједињење било потпуније од тога да постанемо једнога духа с Богом?“²⁴ Због тога сав богослужбени поредак у Цркви гравитира ка свом центру — Литургији,²⁵ као што празнични поредак гравитира и одређује се Васкрсом као најзначајнијим празником. Из тога следи закључак да је „Евхаристија као тајна мира и љубави и тиме тајна јединства“²⁶ којом је хришћанин као појединац призван да живи и дела у свету, сама срж *forum internum*-а за хришћане, посебно ако се узме у обзир и чињеница да је Европски Суд за људска права (даље ЕСЉП) религијску димензију слободе мисли, савести и вероисповести окарактерисао као „један од највиталнијих елемената који творе идентитет верника и њихово поимање живота“.²⁷ На самом крају овог екскурса поновићемо да се став према коме „Цркве не може бити без Евхаристије... нити је Црква без Литургије и даље Црква“²⁸ не тиче само живота Цркве и размишљања теолога, већ да има и директну правну импликацију, посебно у ванредним околностима попут епидемија. Та импликација се огледа у томе да могућност причешћа на Литургији (дакле Евхаристија у тоталитету) за хришћане има прворазредни значај како за *forum internum*, такои за *forum externum*. Она тако представља и место пресека скупова индивидуалног и колективног аспекта слободе вероисповести те се Евхаристија може сматрати, уз ризик плеоназма, за само срце језгра слободе вероисповести.

²² 1. Кор. 10, 16 и даље. О значају тог јединства за појединца Никола Кавасила пише да „Плод заједничарења у Евхаристији је у томе да пошто су удови заједнички (у виду Тела и Крви)... заједнички је и живот с Христом“. Србуљ, *О Лишурџији*, 177.

²³ Георгије Капсанис то своди на практичну раван када пише да се Литургијом преображава целокупни(појединчев) живот. Само унутар Евхаристије човек постаје истински човек. Србуљ, *О Лишурџији*, 198.

²⁴ Србуљ, *О Лишурџији*, 168–169.

²⁵ Види Атанасије Јевтић, „Литургијски живот — срж црквеног живота“, у Николај Афанасјев, *Трџеза Госџодња*, превела са руског Ксенија Кончаревић, Библиотека „Свети Петар Цетињски“, Коло „Свете Тајне и свете врлине“, књ. 57, 2. допуњено издање (Цетиње: Светигора, 2001), 16.

²⁶ Георгије Флоровски, а према максими Блаженог Августина — *Mistericum pacis et unitatis nostrae*, „Евхаристија и саборност“, у Николај Афанасјев, *Трџеза Госџодња*, превела са руског Ксенија Кончаревић, Библиотека „Свети Петар Цетињски“, Коло „Свете Тајне и свете врлине“, књ. 57, 2. допуњено издање (Цетиње: Светигора, 2001), 173.

²⁷ Kokkinakis v Греесе, пресуда од 25.5.1993, бр. 14307/88. HUDOC, став 31.

²⁸ Митрополит Јован Зизијулас, „Црква без Свете Евхаристије више није Црква“. Интервју са Николом Станковићем, *Саборник*, 26.3.2020. <https://www.sabornik.net/mitropolit-jovan-zizjulas-ckva-bez-svete-evharistije-nije-vise-ckva/>, као и Блажени Августин а наведено према Србуљ, *О Лишурџији*, 295–296.

3. Слобода вероисповести у оквиру нормативног одговора државе на пандемију

3.1. Дуална природа слободе вероисповести и допуштеност њеног ограничења

Према чл. 9, ст. 2. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (у даљем тексту Конвенција), слобода исповедања вере или убеђења може бити подвргнута само оним ограничењима која су прописана законом и неопходна у демократском друштву у интересу јавне безбедности, *ради заштите* јавног реда, *здравља* или морала, или *ради заштите права и слобода других*.²⁹ Редакторски приступ издвајања само једног аспекта уживања права из чл. 9, ст. 1 у ставу 2 показује да, начелно посматрано, колективни аспект слободе вероисповести спада у релативна људска права, а последица тога је могућност да он, из наведених разлога, буде ограничен.³⁰ Ово стога што се под појмом исповедање у пракси много чешће налазе изрази слободе вероисповести у јавној него што је то случај са изразима у приватној сфери.³¹

²⁹ „Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода, измењене у складу са Проколом 11, Протокола уз Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, Протокола бр.4 којим се обезбеђују извесна права и слободе који нису укључени у Конвенцију и први Прокол уз њу, Протокола бр. 6 о укидању смртне казне, Протокола бр. 7, Протокола бр. 12 и Протокола бр. 13 о укидању смртне казне у свим околностима“, Paragraf-lex, приступљено: 22.3.2020. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-ratifikaciji-evropske-konvencije-ljudska-prava-osnovne-slobode.html>.

³⁰ Има аутора који стоје на становишту да се оно што се у овом раду назива колективним аспектом слободе вероисповести може раслојити на 1. права која се врше у заједници, 2. колективна групна права које почивају на припадности групи и 3. компетенције групног ентитета као што је црквена институција да регулише и управља својим интерним пословима без уплитања спољашњег фактора, а што се означава *институционалним групним правом*. Уз упућивање на савремени калвинизам, ти аутори чак указују да је у оквиру институционалног групног права потребно направити дистинкцију између, с једне стране, аутономије која постоји у сфери послова који су црквеној институцији пренесени од стране државе и која, следствено томе, подлеже ограничењима, и *интерне сфере суверености црквених институција* која обухвата интерну сферу надлежности која не зависи од државне концесије и стога ни на који начин не може бити предмет државног ограничења. — Johan D. van der Vyver, „Constitutional Protections and Limits to Religious Freedom“, in *Law, Religion, Constitution*, eds. W.C. Durham, S. Ferrari, C. Cianitto, D. Thayer (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2013), 106–7. У контексту изложене поделе, отворено је питање у коју би категорију спадали Литургија и Причешће!

³¹ Цим Мурдок, *Слобода мисли, савести и вероисповести — водич за примену члана 9 Европске конвенције о људским правима*, превод: Alpha Team One (Београд: Савет Европе, 2008), 29.

Слобода вероисповести, међутим, као што је до сада истакнуто, раслојава се на: индивидуални аспект који је уско везан за поседовање али и испољавање личних уверења и који се може сматрати апсолутним правом, посебно када су у питању активности које су од централног значаја за изражавање вере или уверења,³² и колективни и корпоративни аспект који је, по својој природи релативно, те самим тим ограничењима подложно право. Међутим, овако шаблонизовано поједностављивање суочава се са новом потешкоћом будући да просто не одговара динамичној животној стварности, јер, посебно када су у питању хришћанске деноминације, ова подела, иако начелно тачна, не може сасвим да развеже суштинску испреплетаност индивидуалног и колективног аспекта верске слободе чега је најочигледнији пример Евхаристија. Евхаристија је пример испољавања слободе вероисповести у заједници који има изражену индивидуалну црту, што је од значаја за утврђивање дозвољених ограничења јавног испољавања вере.³³ Када је пак реч о односу колективног аспекта слободе вероисповести са другим сродним правима, ЕСЉП је у случају *Бесарабијске митрополије против Молдавије* нагласио да се „... будући да верске заједнице традиционално постоје у облику организованих структура, члан 9 ... мора тумачити у светлу члана 11 који штити живи удружења од неоправданог мешања државе“.³⁴ Иако се овде заправо радило о питању (не)регистрације, дакле могућности остваривања слободе вероисповести у удруженој и регистрованој заједници са правним субјективитетом, а не пуком окупљању верника ради молитве, не би било погрешно аналогично проширити овакав судски став и на слободу окупљања ради богослужења, и то из најмање два разлога. Прво, и сам члан 11 Конвенције поред слободе удруживања гарантује и слободу окупљања, и друго, организација богослужења и окупљања верника, барем када су православне Цркве у питању, претпоставља претходно постојање организоване заједнице која се појављује и као организатор поменутих окупљања.³⁵ Природну и логичну везу слободе кретања

³² Мурдок, *Слобода мисли, савести и вероисповести*, 27–28.

³³ Владимир Ђурић, *Слобода вероисповести у јуриспруденцији европских уставних судова* (Београд: Институт за упоредно право, 2012), 35.

³⁴ Case of Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, бр. 45071/99. HUDOC, став. 118.

³⁵ Суштина спорног питања регистрације у овом случају није дакле била оцена оправданости забране окупљања и вршења обреда, већ претходно питање које се састојало у томе што је за испуњење ових неспорних претпоставки било потребно да се колективу у оквиру ког се појединци окупљају да статус титулара тих права (*прим. ауш.*). За више види Сима Аврамовић и Душан Ракитић, „Колективна права и верска слобода у Србији“, у *Колективна права и позитивна дискриминација у уставноправном систему Републике Србије*, ур. Миодраг Јовановић (Београд: Службени гласник, 2009), 96.

и слободе окупљања са колективним аспектом слободе вероисповести Суд је и непосредно потврдио у међудржавној представи између Кипра и Турске а поводом мера власти „Турске Републике Северни Кипар“ којима је ограничена слобода кретања грчкој заједници у том делу Кипра. ЕСЉП је стао на становиште да је овим мерама, „значајно ускраћена моћност (грчкој заједници, прим. ауш.) да ујражњава своја верска уверења, посебно у погледу присуства верским објектима изван њихових насеља као и њиховој учешћа у другим аспектима верској животи“.³⁶ Дакле, полазећи од тога да слобода мисли и савести представља темељ демократског друштва,³⁷ јасно је да неоправдано ограничење слободе кретања може у себи обухватити угрожавање слободе вероисповести, посебно у оним осетљивим случајевима у којима је посредни пресек индивидуалног и колективног аспекта.

Комплексна структура права препознатог као слобода мисли, савести и вероисповести није дакле у свом пуном обиму изузета од ограничавања, нарочито у време ванредног стања. Слобода мисли и савести, те индивидуални аспект слободе вероисповести недвосмислено остају апсолутна те права изузета од ограничавања, док с друге стране колективни аспект слободе вероисповести може бити подложен ограничењу, уколико се за то стекну прописани услови. Ти услови захтевају нијансирани приступ државе којим би се показало разумевање за садржину појединих богослужења и самим тим, њихов различит значај за сваког појединца и целокупну верску заједницу у конкретном случају. У супротном, иако до сада у пракси ЕСЉП није било примера непосредног изјашњавања о томе да је држава у време ванредног стања атаковала на суштину права на поседовање личних верских уверења, могли би, посебно у условима надируће хиперсекуритизације бити сведоци и покушаја „депрограмирања“ те врсте.³⁸

3.2. Услови ограничења и тест пропорционалности

Будући да ограничења слободе вероисповести у циљу заштите здравља морају бити у складу са условима прописаним Конвенцијом, за квалификовање нормативног одговора ЦГ на епидемију претходно је потребно подробније размотрити на који начин ЕСЉП тумачи те услове. У преторској активности ЕСЉП појам заснованости на закону знатно је шири од закона схваћеног као формалног акта који је извор

³⁶ Case of Cyprus v. Turkey, број. 25781/94 од 10.5.2001. HUDOC, став 245.

³⁷ Case of Kokkinakis v Greece, бр. 14307/88 од 25.5.1993. став 31.

³⁸ О посредном изјашњавању ЕСЉП о сличним ситуацијама консултовати: Case of Rierra Blume v Spain, бр. 37680/97 од 14.10.1999. HUDOC, став 37–38.

права³⁹ Додатна прецизирања услова заснованости на закону, која налазимо у пракси ЕСЉП⁴⁰ говоре нам да је поред прецизности, јасноће норме и омогућавања предвидљивости понашања адресата, неопходно и да норма има ослонац у оквиру унутрашњег правног система.

Следећи услов тиче се легитимности ограничавајуће мере. Овде је неопходно испуњење како формалних тако и материјалних претпоставки легитимности ограничења.⁴¹ Потоње су, у конкретном случају, испуњене експлицитном навођењем здравља у ставу 2 члана 9 ЕКЉП као једног од могућих легитимних циљева ограничења. Посебан услов је и сразмерност који подразумева да ограничавајућа мера буде сразмерна легитимном циљу који се њоме жели постићи, као и да се не примењује при ограничавању строжа мера, ако се исти легитимни циљ могао задовољити мером мањег степена рестриктивности. Напослетку, услов који ограничење треба да испуни да би се сматрало дозвољеним задирањем у гарантована права је и да ограничење буде неопходно у демократском друштву.⁴² За валидност ограничења које је испунило све претходно прописане услове потребно је да је оно неопходно, тј да за њим постоји шира (у страниој литератури и судској пракси се наводи и акутна) друштвена потреба.⁴³ Иако је јасно истакнуто да придеви попут разуман или пожељан немају довољно снажан интензитет да буду конкретизација термина неопходности, једнако је истакнуто да би у обзир требало узети природу угроженог права и општег интереса и сразмерност мере ограничења првог у корист другог.⁴⁴ Дакле, државе би могле оправдати поље слободне процене у нечему што би била периферија права (у овом

³⁹ Танасије Маринковић, „Појам закона у пракси Европског суда за људска права“, у *Номџоехника и љравничко расуђивање*, ур. Радмила Васић (Београд: Програм УН за развој у Србији и Правни факултет, 2018), 322.

⁴⁰ Види *Case of Kruslin v France*, бр. 11801/85, од 24.4. 1990. став 27 и даље.

⁴¹ Василије Марковић, „Доктрина поља слободне процене и њена примена у вези са чланом 9 Европске Конвенције“, у *Државно црквено љраво кроз вјекове*, ур. В. Чоловић, В. Џомић, В. Бурић, М. Станић (Београд: Институт за упоредно право и Митрополија црногорско приморска, 2019), 311.

⁴² У теорији и јавном дискурсу овај се услов углавном везује само за оне случајеве у којима, примера ради, деловање неке верске организације представља претњу по демократске вредности у једном друштву. Проблем са оваквим схватањем, које није сасвим нетачно, је у томе што је ограниченог домета, тј што акценат ставља само на други део синтагме — демократско друштво. Подједнако је важна и смислена и прва реч синтагме — неопходност (*љрим. ауџ.*).

⁴³ *Case of Sunday Times v. the United Kingdom*, бр. 6538/74 од 26.4.1979. HUDOC, став 59.

⁴⁴ Танасије Маринковић и Ивана Крстић, *Евројско љправо људских љрава* (Београд: Савет Европе, 2016), 165.

случају као пример за то може послужити нпр. вечерња богослужења или читав спектар других верских обреда), од оног што је само језгро права на слободу вероисповести (а то је за хришћане Евхаристија)⁴⁵ Иако је државама у пракси најзахтевнији задатак да оправдају своје поступање неопходношћу у демократском друштву, у погледу садашње епидемије то не би било случај, јер друштвену потребу да се држава избори са новонасталом ситуацијом јавне опасности не би требало посебно доказивати. Требало би истаћи да стране уговорнице Конвенције, у складу са чл. 15 имају да у доба рата или друге јавне опасности која прети опстанку нације, предузму мере које одступају од обавеза по Конвенцији, и то у најнужнијој мери коју изискује таква ситуација, с тим да те мере не буду у нескладу с другим обавезама према међународном праву.⁴⁶ Иако су у пракси Суда до сада у вези са овим чланом искрсавали углавном случајеви везани за тероризам и ратне сукобе, сматра се да држава има изразито широко поље слободне процене приликом процене постоји ли уопште претња по живот нације и последично, приликом проглашења стања јавне опасности.⁴⁷ Оваква ексклузива државних власти рефлексија је старог начела да је спас народа врховни закон.⁴⁸ У том смислу, и пандемија заразне болести се може подвести под природну катастрофу што је у теорији препознато као један од разлога због којих је оправдано прогласити стање јавне опасности.⁴⁹ Такође појава пандемије може се подвести и под појам „других јавних опасности“ из судске праксе које су описане као „*ситуација кризе или опасности која је од утицаја на целокупно стање живота и представља прешњу организованом животу заједнице која чини државу*“.⁵⁰

Но, колико је с једне стране олакшано државним властима при процени која опасност завређује да буде окарактерисана као јавна опасност која прети опстанку нације, толико су им с друге стране при избору мера којима ће одступити од гарантованих права критеријуми поштрени у смислу да се прихвата само мера која је најнужнија у оквиру хитности ситуације. Има аутора који сматрају да је посреди

⁴⁵ Наведено према Милош Бошковић, „Примјена доктрине поља слободне оцјене у пракси Европског Суда за људска права“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду — Правни факултет, 2016), 361.

⁴⁶ Чл. 15 ст. 1 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода.

⁴⁷ Бошковић, „Примјена доктрине“, 266.

⁴⁸ Лат. *salus populi suprema lex (est)*.

⁴⁹ Yutaka Arai-Takahashi, *The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR* (Antwerpen — Oxford — New York: Intersentia, 2002), 176.

⁵⁰ *Case of Lawless v. Ireland*, бр. 332/57 од 14.11.1960 HUDOC, став 28.

за степеник строжи тест пропорционалности од оног који смо раније изложили, односно да се морају строго бирати мере које производе најмање могуће дејства на уживање људских права⁵¹ Поред додатне потврде важности очувања језгра ограниченог права у оквиру пооштреног теста пропорционалности и у случајевима ванредног стања, неопходно је да постоји и адекватни систем заштите од злоупотребе јавних власти, јер његово нефункционисање може довести до тога да не постоји најнужнији обим мере.⁵² Важно је истаћи и да тест пропорционалности, било класични, било пооштрени, у конкретном случају одмеравања колективног аспекта слободе вероисповести и права на живот и здравље у условима пандемија до сада није забележен у пракси ЕСЉП.

Ипак, однос слободе вероисповести у ширем контексту и права на здравље био је предмет неколико судских пресуда у упоредном праву.⁵³ Укратко, реч је о одбијању родитеља да из верских разлога дају дозволу за трансфузију крви својој малолетној деци која им је била од животне важности. Пресуде у овим случајевима су на истом трагу — слобода вероисповести није изнад опстанка људског живота, а изложеност ризику смрти није у најбољем интересу детета.⁵⁴ Сумарни приказ ових судских одлука може, уз примену аналогије, у предмету нашег текста бити од користи. Поменута аналогија огледа се у следећем: ако је интерес очувања живота и права на здравље малолетне деце, као *de facto* угрожене категорије, изнад родитељског права одлучивања (са или без уплива елемента верског уверења у оквиру одлуке), онда би право на здравље и избегавање угрожавања живота других, посебно појединих ризичних категорија становништва, требало да има примат над колективним аспектом слободе вероисповести, али само дотле докле је мера ограничавања сразмерна ускраћеном праву, због нераскидиве и инхерентне везе колективног са неотуђивим, индивидуалним сегментом слободе вероисповести.

⁵¹ Joan F. Hartman, „Derogation from Human Rights Treaties in Public Emergencies“, *Harvard International Law Journal*, Vol. 22, No. 1 (1981): 17.

⁵² Бошковић, „Примјена доктрине“, 275.

⁵³ A. C. v Manitoba, 2009 SCC30, (2009) 2 S. C.R. 181; NHS Trust v Child B and ors (2014) EWHC 3486(FAM) од. 1.8.2014.

⁵⁴ Иако је дакле показано уважавање за религијски сентимент родитеља, он је остао „погређен социјалној помоћи“. Наведено према Милутин Трнавац, „Слобода вероисповести и право на здравље“, у *Државно црквено право кроз вјекове*, ур. В. Чоловић, В. Џомић, В. Бурић, М. Станић (Београд: Институт за упоредно право и Митрополија црногорско-приморска, 2019), 700.

4. Црна Гора — хибрис секуритизације религије

Сагледавање нормативног одговора ЦГ на епидемију коронавируса у обзир мора узети околности које су претходиле његовој појави у ЦГ, а тичу се ступања на снагу контроверзног Закона о слободи вјероисповести и/или увјерења и правном положају вјерских заједница.⁵⁵ Против најспорнијих одредби Закона везаних за црквену имовину и правни субјективитет цркава и верских заједница, епархије СПЦ на које се једино ове одредбе неуставно и дискриминаторски односе, организовале су масовне мирне молитвене протесте — литије, које су од стране организатора привремено прекинуте и пре појаве првих случајева коронавируса, што је несумњиво акт изразите друштвене и грађанске одговорности. Но и поред тога, носиоци највиших државних функција нису пропуштали прилику да их окарактеришу као напад на државу и њен уставни поредак.⁵⁶ Иако је објективност таквих оптужби по којим је једна религија таргетирана као претња била упитна, појавила се дискурзивна особина секуритизације као процеса уоквиривања чија је логички последица била смањени обим верске толеранције према извору претње,⁵⁷ у овом случају СПЦ. Догодио се дакле парадокс- Закон који је промовисан као акт толеранције и верских слобода био је окидач секуритизацији једне посебне верске групе и смањења толеранције у јавном дискурсу у односу на њу.

Са оваквом атмосфером као подтекстом односа државе према епархијама СПЦ, ЦГ је поводом епидемије предузела одређене мере од којих су неке имале импликације по ограничење људских права, а увођене су чак и пре појаве првих случајева вируса. Устав ЦГ, у оквиру таксативног набрајања разлога за увођење ванредног стања, експлицитно наводи и епидемију, а такође наводи да је слобода мисли, савести и вероисповести једно од права које се ни у време ванредног стања не може привремено ограничити⁵⁸. Што се тиче друге цитиране одредбе, и овде треба применити већ изложену интерпретативну елаборацију која се односи на могућност ограничавања те слободе у контексту њене дуалне садржине. Међутим, када је у питању члан 133 Устава ЦГ

⁵⁵ „Zakon o slobodi vjeroispovesti i/ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica“, *Službeni list Crne Gore*, br. 74/2019 (30. decembar 2019): 280.

⁵⁶ Мило Ђукановић, „Држава неће пристати на уцјене“, *РТЦГ*, 5.2.2020. <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/267946/djukanovic-drzava-nece-pristati-na-ucjene.html>.

⁵⁷ Sune Lægaard, „Religious toleration and securitization of religion“, *Academia.edu*, приступљено 28.3.2020, 10–11. https://www.academia.edu/31059407/Religious_toleration_and_securitization_of_religion.

⁵⁸ Чл. 133 и чл. 25 ст. 3 Устава Црне Горе, „Устав Црне Горе“, *Службени лист Црне Горе*, бр. 1/2007 и 38/2013 (25. октобар 2007): 4, 18–19.

који прописује разлоге за увођење ванредног стања ствари нису тако једноставне. Није разјашњено, а са уставноправног становишта доста је спорно зашто су мере којима су, чак и драстичније него у неким другим државама, ограничена слобода кретања и друге слободе уведене без претходно проглашеног ванредног стања, *a fortiori* што Устав експлицитно наводи и епидемију као један од разлога, отклањајући тиме и сваку могућу неодлучност по питању основаности његовог увођења. Међутим, чак и да се ради даље анализе за тренутак занемари овако крупна уставна контроверза, то не значи да се побољшава положај оправданости Владиних мера када је у питању колективни аспект слободе вероисповести. Напротив, контроверзе тек почињу.

Наиме, чланом 1. Наредбе за предузимање привремених мера за спречавање уношења у земљу, сузбијање и спречавање преношења новог коронавируса *наложено* (*прим. ауџ.*) је верским заједницама да своје активности прилагоде актуелној епидемиолошкој ситуацији и да верске обреде врше без присуства верника.⁵⁹ Иако се *prima facie* чини другачије, ова формулација не задовољава критеријум сразмерног поступања. Ево и зашто. Најпре, сама Наредба донесена је на исти (нерадни — *sic!*) дан после одржаних богослужења 22. марта поводом којих су представници Националног координационог тела и остали високи функционери Владе ЦГ у јавност изашли са строгим критикама упућеним СПЦ у ЦГ у погледу начина причешћа, са оценом како је таква пракса „традиционалног обреда узимања хране“ недопустива и како неће бити толерисана. Та најава нетолеранције и недопустивости овог верског чина потврђена је и (ничим поткрепљеним) извештајем НКТ-а по ком је један религијски догађај у Подгорици препознат као кластер ширења заразе, као и хапшењима свештеника која су уследила.⁶⁰ Тражити од секуларне (у најширем могућем смислу те речи) државе да једнако гледа на природу верских обреда као што то аутентично чине цркве и верске заједнице можда јесте превисок захтев, међутим оваква формулација не задовољава ни критеријуме основног уважавања на које би у плуралистичком друштву држава требало да буде дужна. Такође, као што је приказано, обред Евхаристије представља саму срж слободе вероисповести а оваква мера представља акт задирања у њега, јер се не задржава

⁵⁹ „Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa“, *Službeni list Crne Gore*, br. 21/2020 (22. mart 2020): 1.

⁶⁰ Nikola B. Šaranović, „Religion, Law and COVID-19 emergency: a brief report from Montenegro“, in *Law, Religion and COVID-19 Emergency*, ed. Pierluigi Consorti (Pisa: DiReSom, 2020), 107.

на томе да верске заједнице *same* ускладе свој живот новонасталој ситуацији, већ прописује (а не препоручује!) одмах меру најдрастичнијег интензитета, укидајући било какву могућност избора верских заједница при прилагођавању епидемиолошкој ситуацији. Наредба даље пати од једне логичке неутемељности и системске неусаглашености. Логичка неутемељност се огледа у томе да је ова мера донесена хронолошки пре него мера забране присуства и задржавања више од два лица заједно на отвореном јавном месту,⁶¹ а обе су донесене пре него што је проглашена епидемија заразне болести COVID 19.⁶² Логичније и нужности бирања мање ограничавајуће мере прикладније би било да је Влада ЦГ ишла обрнутим редоследом- да је најпре прогласила стање епидемије (а на основу Устава потом и ванредно стање) а потом донела (општу) меру ограничења броја лица на јавном месту, а тек потом мером управљеном према једној посебној категорији (црквама и верским заједницама), и уколико је то потребно, ограничила колективни аспект слободе вероисповести. Како то није био случај, намеће се закључак да је овакво ажурно деловање којим је задрла у срж слободе вероисповести, Влада ЦГ искористила да мимо уставних оквира, настави секуритизацију религије (тј. епархија СПЦ у ЦГ). Да је то био исхитрен потез може нам показати следеће системско сагледавање правног поретка ЦГ. Као нормативни основ за овакву своју меру, Министарство здравља приложило је члан 55. ст. 1. т. 4. Закона о заштити становништва од заразних болести у којем се говори да се, у циљу спречавања уноса заразних болести у земљу и спречавања сузбијања и преношења у друге земље, може забранити или ограничити окупљање у затвореним или на отвореним јавним местима.⁶³ Међутим, у моменту доношења Наредбе, болест је већ била детектована у ЦГ, а највећи број верних није имао намеру да масовно одлази у друге земље у којима би потенцијално могао да рашири вирус. Према томе, прикладније је било везати нормативни основ ове Наредбе за члан 54 истог Закона који говори да се иста мера може увести и за време ванредне ситуације (епидемија је један од разлога могућег увођења), или за став 3, чл. 55, која говори о ограничавању кретања унутар подручја обухваћеног епидемијом заразне

⁶¹ „Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprječavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa“, *Službeni list Crne Gore*, br. 22/2020 (24. mart 2020): 2.

⁶² „Naredba o proglašavanju epidemije zarazne bolesti COVID 19“, *Službeni list Crne Gore*, br. 24/2020 (26. mart 2020): 2.

⁶³ „Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti“, *Službeni list Crne Gore*, br. 12/2018 (23. februar 2018): 108.

болести. „Мали“ проблем онемогућио је ипак нормативно везивање Наредбе за ове одредбе, јер у том тренутку није била проглашена ни епидемија, а ни ванредна ситуација. Нетолерантни карактер ове радикалне Владине мере додатно долази до изражаја уколико се у обзир узме и чињеница да су епархије СПЦ у ЦГ пре увођења ове мере исказале одговорност и позвале свештенство и верне на поштовање донетих прописа Владе, али и ставиле своје објекте на располагање држави у сврху борбе против вируса.⁶⁴ Такође, веома је занимљив и став прописан поменутом Наредбом који се односи на обавезу правних и физичких лица која врше грађевинске радове да организују рад тако што ће поштовати епидемиолошке мере и социјалну дистанцу између запослених.⁶⁵ Заиста је тешко разумети по чему су грађевински радници, услед напорних физичких и других услова рада често изложенији вирусу него верници на богослужењу, „завредели“ овакав мање рестриктиван третман, односно зашто и Наредба везана за верске заједнице није могла, да гласи „...да организују верске обреде тако што ће поштовати епидемиолошке мере и социјалну дистанцу између верника и друге препоручене мере“, посебно ако се има у виду кооперативан и одговоран став који су исказале епархије СПЦ у ЦГ.

Изложени логичко-системски аргументи имају своју рефлексiju и на међународне стандарде заштите људских права и то не само што се тиче услова сразмерности, чија је равнотежа умногоме умерена, већ и у погледу првобитног услова за допуштено ограничења слободе вероисповести — заснованости на закону. Члан 46. ст. 3 Устава ЦГ као први од разлога ограничавања слободе вероисповести наводи интерес заштите живота и здравља људи, док члан 24. наводи да се зајамчена људска права могу ограничити *само законом*. Међутим, као што је наведено, заснованост Наредбе на реферисаном Закону није адекватно спроведена. Такође, други релевантан Закон, већ споменути спорни акт о слободи вероисповести, у једном од својих неуставних и најконтроверзнијих чланова⁶⁶ прописује да слобода испољавања вере подлеже оним ограничењима неопходним у демократском дру-

⁶⁴ Митрополит Амфилохије и епископ Јоаникије, „Ко се чува и Бог га чува“, *Митрополија црногорско-приморска*, 21.3.2020. <https://mitropolija.com/2020/03/21/mitropolit-amfilohije-i-episkop-joanikije-ko-se-cuva-i-bog-ga-cuva/>; Гојко Перовић, „Црква држави спремна да уступи зграде и установе“, *Novosti Online*, 19.3.2020. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:854023-Rektor-Gojko-Perovic-Crkva-drzavi-spremnada-ustupi-zgrade-i-ustanove>.

⁶⁵ Чл. 1, ст. 5, „Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprječavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa“, *Službeni list Crne Gore*, br. 22/2020 (24. mart 2020): 1.

⁶⁶ Чл. 3, Закон о слободи вjeroисповести, 280.

штву која су у интересу, између осталог, здравља и морала (ст. 1), али да орган јавне власти мора водити рачуна о томе да се не примењује строжа мера ограничења ако се исти легитимни циљ могао постићи блажом мером ограничења (ст. 2). И управо се на пољу примене тог Закона и његове везе са мерама које су уведене у ЦГ уочава велика контроверза изложених одредби, изразито помањкање њиховог системског квалитета и галиматијас правног поретка ЦГ у овој области. Наиме, док, с једне стране, мера која је уведена спорном Наредбом не испуњава заснованост на закону, јер је по среди најстрожије ограничење, те није поштован ст. 2. наведеног члана због тога што се циљ могао постићи блажом мером ограничења, дотле се, с друге стране, чини да, управо због тога што није заснована на закону, она испуњава услов из става 1. наведеног члана, јер се у њему, потпуно апсурдно и у европском праву људских права незамисливо, заснованост на закону као први и темељни услов ограничавања уопште и не помиње (*sic!*).⁶⁷ Но, ова привидна заснованост на закону нема великог домаћаја, јер је став. 1 члана 3. Закона, управо због тога што не прописује да ограничења морају бити предвиђена законом, супротан Уставу и бројним међународним документима из области људских права. Разуме се, законску снагу и карактер Наредба је себи могла да прибави да је објављена током трајања ванредног стања, што, понављамо, није био случај. Дакле заснованост на закону, посебно у смислу ослонца Наредбе у унутрашњем правном поретку очигледно изостаје.

Штавише, мере које се у ЦГ предузимају постају све ригорозније што размере раскорака између реалне ситуације и уставног текста чини све ширим. То потврђује новоуведена привремена мера, најдрастичнија до сада, којом се забрањује кретање радним данима у интервалу од 19 до 5 часова ујутру, а викендом од суботе у 13 часова до недељка у 5 часова ујутру (*sic!*),⁶⁸ а што посебној Наредби везаној за верске заједнице даје додатно поштрени и проблематични тон. Наиме, забраном кретања која обухвата цео недељни дан, у ЦГ више није само онемогућено верницима да присуствују недељним Литургијама, већ је онемогућено, или у најмању руку битно редуковано, и само њихово одржавање (*sic!!!*), будући да се свештена лица не налазе на списку оних на које се ова новоуведена мера забране кретања не односи. Тешко да се може пронаћи разлог зашто је било неопходно читав недељ-

⁶⁷ Група аутора, *Против њравној насиља над вјером* (Цетиње — Беране: Митрополија црногорско приморска и Епархија будимљанско-никшићка, 2019), 12.

⁶⁸ „Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprječavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa“, *Službeni list Crne Gore*, br. 26/2020 (30. mart 2020): 1.

ни дан обухватити забраном кретања, и зашто се није могло, уместо интегралног трајања за сво време викенда, пронаћи пар сати прекида забране кретања током којих би Литургије и припрема причешћа могле бити одржане, тим пре јер је Влада показала ту врсту сензибилитета према једној категорији лица — оној која има кућне љубимце (*sic!*). Имајући пак на уму поменути шири контекст односа државе према епархијама СПЦ, није искључено да разлог овакве драстичне мере не лежи у домену епидемиолошке стратегије, већ у домену политике, тачније политичке намере да се, додуше имплицитно, вршење Евхаристије у ЦГ редукује до нивоа скоро потпуног укидања. Напоследку, како у Црној Гори није уведено ванредно стање, јасно је да се не цени критеријум „најнужније мере коју изискује ситуација“, већ се примењује захтев неопходности у демократском друштву. Иако је неопходност у демократском друштву мање захтеван услов него онај из члана 15. Конвенције, ни он није задовољен у конкретном случају. Имајући у виду да су власти ЦГ у појединим случајевима јасно истицале да је „ситуација у ЦГ мање критична“ у односу на друге државе у региону,⁶⁹ искрсава питање да ли је, упркос и смртним случајевима, из угла Владе ЦГ очигледно недовољно алармантна ситуација у једној области (набавка здравствене опреме), обрнуто сразмерно алармантна у области слободе вероисповести и то у таквом обиму да захтева „неопходну“ меру најдрастичнијег задирања? Како је карактер овог питања искључиво реторички, јасно је да су, уколико се стратегија Владе посматра као целина, ригорозне мере далеко од тога да се могу сматрати „неопходним у демократском друштву“.⁷⁰

⁶⁹ Председник Националног координационог тела за заразне болести одбацио је понуду Републике Србије у вези са донацијом респиратора, са образложењем да је „ситуација у Црној Гори мање критична него у Србији, те да су зато респиратори потребнији Србији“. Таква одлука донета је у тренутку када је ситуација у једном од црногорских градова у ком су забележени смртни случајеви у жижу јавности лансирала питање има ли довољно (или бар уопште) неопходних функционалних респиратора! Милутин Симовић, „Ситуација у Црној Гори је мање ризична — респиратори потребнији за спашавање грађана Србије“, *Vijesti Online*, 28.3.2020. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/simovic-u-cg-je-situacija-manje-rizicna-respiratori-u-ovom-trenutku-potrebniiji-za-spasavanje-zivota-gradana-srbije>.

⁷⁰ Изузев ако, као што је у фн. 41 критиковано инсистирање на само једној речи у оквиру синтагме (неопходност), аутори не би подлегли критици због инсистирања на другој речи у том одређењу — демократско, у контексту друштва схваћеног идеално-типски (Крстић и Маринковић, *Љугска ѿрава*, 165). Наиме, ако друштво схватимо као конкретно, црногорско, мера би ипак могла да завреди своју неопходност, с тим што би реч „демократском“ тада требало заменити синтагмом „...неопходно у секуритизацијом Цркве притиснутом друштву“ (*ѿрим. ауѿ.*).

5. Закључак

Несумњиво је да су људски животи и здравље у време пандемије *suprema lex*, те да представљају легитиман основ ограничења одређеног корпуса људских права, па и слободе вероисповести. Међутим, при ограничавању слободе вероисповести, с обзиром на њену сложу анатомију, треба бити двоструко опрезан. Најпре, сагласно тексту ЕКЉП, може се ограничити само колективни аспект. Даље, при његовом ограничавању треба строго водити рачуна, да, с обзиром на однос срж—периферија права, не дође до несразмерног задирања у само језгро права на слободу вероисповести. Та срж, што је и поткрепљено правном квалификацијом, за хришћане је могућност савршавања Евхаристије у тоталитету. Под тим тоталитетом, разуме се, не подразумева се организовање Литургија слободно од свих државних мера,⁷¹ већ да се само одржавање Литургија не доведе у питање као и да стриктно у надлежност Цркве остане начин вршења Причешћа, у складу са аутономним црквеним правилима и уз поштовање права на здравље и живот других. Ова дистинкција представља црвену линију између сразмерне ограничавајуће мере и арбитрарности у коришћењу ванредних околности за неоправдано задирање у, у том случају не више само толерисани колективни аспект, већ и у инхерентни индивидуални аспект слободе вероисповести, који према Уставу ЦГ али и тексту ЕКЉП има статус апсолутног права и не може се ограничити ни за време ванредног стања, а тим пре се не би смео ограничавати у одсуству проглашења ванредног стања. Та црвена линија требало би да важи једнако и без обзира какав је систем односа између државе и цркве по среди.⁷² Епидемиолошка криза ставља на тест истрајност

⁷¹ Чији дијапазон може обухватити препоручено растојања између верника и друге превентивне мере у складу са епидемиолошким препорукама (*иприм. ауџ.*).

⁷² Треба истаћи да с друге стране, овакву равнотежу нису све верске заједнице у свету схватиле као компромис и на њих гледале благонаклоно. Стога нису свуда показале кооперативан однос према државним мерама попут епархија СПЦ у ЦГ. Један од истакнутијих заговорника таквих ставова је и Кардинал Бурк који констатује да „наша култура, у потпуности секуларизована, има тенденцију да на богослужење посматра као на било коју другу друштвену активност, попут одласка у биоскоп. Не може се прихватити забрана државних власти које одлазак на богослужење изједначавају са одласком у ресторан!“ — Raymond Burke, „Message on the combat against the Coronavirus, COVID 19“, *Cardinal-burke.com*, приступљено: 30.3.2020. <https://www.cardinalburke.com/presentations/combat-against-coronavirus>. Изражавајући дубоко поштовање за ова легитимна уверења једног дела хришћанских верника према којима се не може прихватити било каква забрана државних власти у погледу богослужења, а што заиста представља максималистички став, аутори су мишљења да промене курса савременог државног понашања које би у време епидемије биле у складу са таквим схватањима не би биле правно утемељене (*иприм. ауџ.*).

личне вере и друштвену одговорност, али и зрелост и демократске капацитете друштва. Основно питање од којег зависи полагање тог теста је да ли ће се друштво зауставити на дозвољеној граници ограничења права, или ће из оправданости склизнути у злоупотребу? Удругом наведеном случају, који је за несигурне демократије стални изазов, проблем са којим се суочавају верујући биће део ширег проблема који ће хиперсекуритизација представљати по друштво у целини. У овом тренутку, што се тиче сразмерности ограничења колективног аспекта слободе вероисповести, а у ширем контексту опасности од неоправдане секуритизације, донесена решења у ЦГ пружају основа за резерве и озбиљну забринутост.

* * *

Списак коришћене литературе:

Књиге и чланци:

- Аврамовић, Сима и Душан Ракитић. „Колективна права и верска слобода у Србији“. У *Колективна права и позитивна дискриминација у уставноправном систему Републике Србије*, уредник Миодраг Јовановић, 95–119. Београд: Службени гласник, 2009.
- Бошковић, Милош. „Примјена доктрине поља слободне оцјене у пракси Европског Суда за људска права“. Докторска дисертација, Правни факултет, Београд, 2016.
- Група аутора, *Против правног насиља над вјером*. Цетиње — Беране: Митрополија црногорско-приморска — Епархија будимљанско-никшићка, 2019.
- Ђурић, Владимир. *Слобода вероисповести у јуриспуденцији европских уставних судова*. Београд: Институт за упоредно право, 2012.
- Ејдус, Филип. „Опасне везе — теорија секуритизације и шмитовско наслеђе“. *Безбедност западне Балкана*, IV-13 (април–јун 2009): 9–17.
- Јевтић, Атанасије. „Литургијски живот — срж црквеног живота“. У *Тријеза Господња*, Николај Афанасјев, превела са руског Ксенија Кончаревић, Библиотека „Свети Петар Цетињски“, Коло „Свете

- Тајне и свете врлине“, књ. 57, 2. допуњено издање, 5–24. Цетиње: Светигора, 2001
- Маринковић Танасије. „Појам закона у пракси Европског суда за људска права“. У *Номиноехника и љравничко расуђивање*, уредила Радмила Васић, 321–345. Београд: Програм УН за развој у Србији и Правни факултет, 2018.
- Маринковић, Танасије и Ивана Крстић. *Евројско љраво људских љрава*. Београд: Савет Европе, 2016.
- Марковић, Василије, „Доктрина поља слободне процене и њена примена у вези са чланом 9 Европске Конвенције“. У *Државно црквено љраво кроз вјекове*, уредници Владимир Чоловић, Велибор Џомић, Владимир Ђурић, Милош Станић, 297–324. Београд: Институт за упоредно право и Митрополија црногорско приморска, 2019.
- Мурдок, Џим. *Слобода мисли, савесџи и вероисповесџи — водич за љримену члана 9 Евројске конвенције о људским љравима*. Превод: Alpha Team One. Београд: Савет Европе, 2008.
- Перић, Димшо. *Црквено љраво*. Београд: Правни факултет, 2006.
- Светџо Писмо — Нови Завесџи Госџода нашеџ Ијуса Хрисџа*. Издање Св. Архиеерејског Синода СПЦ. Београд: Библијско друштво, 2008.
- Србуљ, Јован, ур. *О Лиџурџији: зборник шексџова*. Београд: Тројеруџица, 1997.
- Стојчевић, Павле. *Да нам буду јаснија нека љиџања наше вере. Књџа III*. Београд: Издавачки фонд СПЦ Архиепископије београдско-карловачке, 2010.
- Тадић, Љубомир. *Филозофија љрава*. Београд: Службени гласник, 2006.
- Трнавац, Милутин. „Слобода вероисповести и право на здравље“. У *Државно црквено љраво кроз вјекове*, уредници Владимир Чоловић, Велибор Џомић, Владимир Ђурић, Милош Станић, 683–702. Београд: Институт за упоредно право и Митрополија црногорско-приморска, 2019.
- Флоровски, Георгије. „Евхаристија и саборност“. У *Триеза Госџодња*, Николај Афанасјев, превела са руског Ксенија Кончаревић, Библиотека „Свети Петар Цетињски“, Коло „Свете Тајне и свете врлине“, књ. 57, 2. допуњено издање, 169–185. Цетиње: Светигора, 2001.
- Arai-Takahashi, Yutaka. *The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR*. Antwerpen — Oxford — New York: Intersentia, 2002.

- Hartman, F. Joan. „Derogation from Human Rights Treaties in Public Emergencies“. *Harvard International Law Journal*, Vol. 22, No. 1 (1981): 1–52.
- Katičić, Natko. „Problem kvalifikacije u arbitražnom sudovanju“. U *Spoljnotrgovinska arbitraža. 2, Određivanje materijalnog prava pred arbitražom: Referati i diskusija sa Savetovanja održanog 18. i 19. decembra 1964*, urednik Borislav Blagojević, 91–101. Beograd: Spoljnotrgovinska arbitraža pri Saveznoj privrednoj komori, 1965.
- Leboeuf, Aline and Emma Broughton. *Securitization of Health and Environmental Issues: Process and Effects. A research outline*. Paris: IFRI, 2008.
- Šaranović, Nikola B. „Religion, Law and COVID-19 emergency: a brief report from Montenegro“. In *Law, Religion and COVID-19 Emergency*, edited by Pierluigi Consorti, 104–109. Pisa: DiReSom, 2020.
- Van der Vyver, D. Johan. „Constitutional Protections and Limits to Religious Freedom“. In *Law, Religion, Constitution*, edited by W. C. Durham, S. Ferrari, C. Cianitto, D. Thayer, 105–124. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2013.
- World Health Organization. *International Health Regulations (2005): Third Edition*. Geneva: WHO Press — World Health Organization, 2016.

Правни извори:

- „Устав Црне Горе“. *Службени листи Црне Горе*, бр. 1/2007 и 38/2013 (25. октобар 2007): 1–23.
- A. C. v Manitoba, 2009 SCC30, case no. 31955.
- ECHR, Case of Cyprus v. Turkey, број. 25781/94 од 10.5.2001. HUDOC.
- ECHR, Case of Kokkinakis v Greece, judgment of 25.5.1993, no.14307/88. HUDOC.
- ECHR, Case of Kruslin v France, no. 11801/85, 24.4. 1990
- ECHR, Case of Lawless v. Ireland, no. 332/57 од 14.11.1960 HUDOC.
- ECHR, Case of Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, no. 45071/99. HUDOC.
- ECHR, Case of Pretty vs UK, no. 2346/02, 29.4.2002. HUDOC.
- ECHR, Case of Rierra Blume v Spain, no. 37680/97, 14.10.1999. HUDOC

ECHR, Case of Sunday Times v. the United Kingdom, no. 6538/74, 26.4.1979. HUDOC.

„Naredba o proglašavanju epidemije zarazne bolesti COVID 19“. *Službeni list Crne Gore*, br. 24/2020 (26. mart 2020): 2.

„Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa“. *Službeni list Crne Gore*, br. 21/2020 (22. mart 2020): 1.

„Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprječavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa“. *Službeni list Crne Gore*, br. 22/2020 (24. mart 2020): 2–3.

„Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprječavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa“. *Službeni list Crne Gore*, br. 26/20 (30. mart 2020): 1.

NHS Trust v Child B and ors (2014) EWHC 3486 (FAM) од 1.8.2014. Case No: FD14P00803.

Paragraf-lex. „Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода, измењене у складу са Проколом 11, Протокола уз Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, Протокола бр. 4 којим се обезбеђују извесна права и слободе који нису укључени у Конвенцију и први Прокол уз њу, Протокола бр. 6 о укидању смртне казне, Протокола бр. 7, Протокола бр. 12 и Протокола бр. 13 о укидању смртне казне у свим околностима“. Приступљено 22.3.2020. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-ratifikaciji-evropske-konvencije-ljudska-prava-osnovne-slobode.html>.

„Закон о слободи вјероисповести и/или увјеренја и правном положају вјерских заједница“. *Službeni list Crne Gore*, br. 74/2019 (30. decembar 2019): 280–289.

„Закон о заштити становништва од заразних болести“. *Službeni list Crne Gore*, br. 12/2018 (23. februar 2018): 89–116.

Интернет извори:

Готовкин, Димитриј. „Коронавирус и причастие. Почему очищение лжицы ради каждого стало проблемой“. *Правмир*, 21.3.2020. <https://www.pravmir.ru/koronavirus-i-prichastie-pochemu-ochishhenie-lzhicy-radi-kazhdogo-stalo-problemoj/>.

Ђукановић, Мило. „Држава неће пристати на уцјене“. *РТЦГ*, 5.2.2020. <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/267946/djukanovic-drzava-nec-pristati-na-ucjene.html>.

- Ђуровић, Зоран. „Догматско разматрање добијања вируса преко причешћа“. *Вуговдан*, 26.3.2020. <https://vidovdan.org/aktuelno/zoran-djurovic-dogmatsko-razmatranje-mogucnosti-dobijanja-virusa-preko-pricesca/>.
- Ђуровић, Зоран. „Свети оци и епидемија“. *Вуговдан*, 18.3.2020. <https://vidovdan.org/tradicija/zoran-djurovic-sveti-oci-i-epidemi-ja/#comment-35320>.
- Зизјулас, Јован. „Црква без Свете Евхаристије није више Црква“. Интервју. Разговор водио Никола Станковић. *Саборник.нет*, 26.3.2020. <https://www.sabornik.net/mitropolit-jovan-zizjulas-cr-kva-bez-svete-evharistije-nije-vise-crkva/>.
- Јовић, Дејан. „Политологија пандемије“. *Novosti (Srpsko narodno vijeće. Online)*, 18.3.2020. <https://www.portalnovosti.com/politologija-pandemije>.
- Канцеларија СА Синода. „Саопштење за јавност СА Синода“. *Инфо-служба СПЦ*, 28.3.2020. http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost-svetog-arhijerejskog-sinoda-5.
- Карелин, Рафаел. „О модернистических взглядах на евхаристию“. *Karelin.ru*, приступљено: 25.3.2020. <http://karelin-r.ru/news/106/1.html>.
- Кнежевић, Божо. „Узајамно послушање медицине и богословља — суочавање са пандемијом COVID-19“. *Митрополија црногорско-приморска*, 21.3.2020. <https://mitropolija.com/2020/03/21/uzajamno-poslusanje-medicine-i-bogoslovlja-suocavanje-sa-pandemijom-covid-19/>.
- Министарство здравља РС. „О Ковид-19 вирусу“, приступљено 25.3.2020. <https://covid19.rs/o-covid-19-virusu/>.
- Митрополит Амфилохије и епископ Јоаникије. „Ко се чува и Бог га чува“. *Митрополија црногорско-приморска*, 21.3.2020. <https://mitropolija.com/2020/03/21/mitropolit-amfilohije-i-episkop-joanikije-ko-se-cuva-i-bog-ga-cuva/>.
- Перовић, Гојко. „Црква држави спремна да уступи зграде и установе“. *Novosti Online*, 19.3.2020. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:854023-Rektor-Gojko-Perovic-Crkva-drzavi-spremnada-ustupi-zgrade-i-ustanove>.
- Симовић, Милутин. „У Црној Гори ситуација је мање ризична. У овом тренутку респиратори потребнији за спашавање живота грађана Србије“. *Vijesti Online*, 28.3.2020. <https://www.vijesti.me/vije->

- [sti/politika/simovic-u-cg-je-situacija-manje-rizicna-respiratori-u-ovom-trenutku-potrebni-za-spasavanje-zivota-gradana-srbije.](#)
- Суботић, Оливер. „О покушају смештања причешћа у епрувете“. *Полѐгу.рс*, 30.3.2020. <http://www.pogledi.rs/forum/Thread-o-pokusaju-smestanja-svetog-pricesca-u-epruvete>.
- Agamben, Giorgio. „L’invenzione di un’epidemia“. *Quodlibet*, 26.2.2020. <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>.
- Burke, Raymond. „Message on the Combat against the Coronavirus, COVID-19“. *Cardinalburke.com* приступљено: 30.3.2020. <https://www.cardinalburke.com/presentations/combat-against-coronavirus>.
- Di Feo, Gianluca. „Coronavirus, mezzo milione di tamponi da un’azienda di Brescia agli Stati Uniti“. *La Repubblica/Cronaca*, 19.3.2020. https://www.repubblica.it/cronaca/2020/03/19/news/coronavirus_tamponi_da_brescia_a_stati_uniti-251735473/.
- Lægaard, Sune. „Religious toleration and securitization of religion“. *Academia.edu*, приступљено 28.3.2020. https://www.academia.edu/31059407/Religious_tolerantion_and_securitization_of_religion.
- Stivas, Dionysios and Ross Smit, Nicolas. „Coronavirus: China’s attempts to contain the outbreak has given it new levels of state power“. *Academia.edu*, 11.3.2020. https://www.academia.edu/42205519/Coronavirus_China_s_attempts_to_contain_the_outbreak_has_given_it_new_levels_of_state_power.
- Πατριαρχεῖο Γεωργίας. „Δεν μπορούμε να απαγορεύσουμε στο κόσμο να μην έρθει στην Εκκλησία“. *Romfea.gr*, 25.3.2020. <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/36100-patriarxeio-georgias-den-mporoume-na-apagoreusoume-sto-kosmo-na-min-ert-hei-stin-ekklisia>.

Примљено: 7. 10. 2020.
Исправљено: 23. 11. 2020.
Одобрено: 1. 12. 2020.

LIMITATION OF FREEDOM OF RELIGION IN CONDITI- ONS OF THE PANDEMIA: CASE OF MONTENEGRO⁷³

Vladimir Đurić

Institute of Comparative Law, Belgrade

Vasilije Marković

University of Belgrade, Faculty of Law

Summary: *The crisis caused by the COVID-19 pandemic has brought up many health, legal, socio-economic and geopolitical concerns and uncertainties. The authors attempt to answer one, so far rarely treated, narrow legal question — the exercise of freedom of religion in its collective aspect in the conditions of pandemia. With offering the wider picture (justification) of securitization as a state response to the emerging danger, the central point of work remains a problem where medicine, law and theology are intertwined. The answer to the question of whether, at a time of de facto or de jure state of emergency, freedom of religion and especially its collective aspect can be restricted, and what a restrictive measure it must (not) be to satisfy the proportionality requirement under the proportionality test, the authors will offer on the example of regulation of this issue in Montenegro.*

Key words: *freedom of religion, Eucharist, epidemia, proportionality test, Montenegro.*

⁷³ The content and argumentation of the article are based on the situation and the measures taken until 31. 3. 2020.